

ԻՐԱՆՈՒՄ ԱՆԴՆԱԿԱՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ (1918—1921 թթ.)

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին Մեծ Բրիտանիայի իմպերիալիստական դիրքերը Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներում չափազանց ուժեղացել էին։ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական ռևոլյուցիայից հետո Ռուսաստանի դուրս դալը պատերազմից, Գերմանիայի և Թուրքիայի պարտությունը հրապուրիչ և շատ ընդարձակ հեռանկարներ էին ստեղծում աշխարհի այդ մասում անգլիական գաղութային բուրժուազիայի էքսպանսիայի համար։

Անգլիական կառավարողներն իրենց առջև խնդիր էին դրել ստեղծել «Բրիտանական Մերձավորարևելյան կայսրություն»՝ Մեծ Բրիտանիայից կախման մեջ գտնվող պետությունների մի սխտեմ։

Իմպերիալիստական այս պլաններում կարևոր տեղ էր հատկացված Իրանին. նա պետք է դառնար ժնդրության միջև Հնդկական կայսրության սահմանները տարածվող՝ Մեծ Բրիտանիայի հետ ռբարեկամական կապեր ունեցող պետությունների շղթայի ուժեղ օղակը¹։

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը անգլիական գաղութարարները իրանական պետության տերիտորիան հուսալի պատենշ էին համարում Հնդկաստանն իրենց ձեռքում պահելու, նրա կողոպուտն ապահովելու համար։ Իսկ երբ զավթեցին Իրաքը, ընգլայնեցին իրենց ռազմական, քաղաքական և տնտեսական էքսպանսիան ամբողջ Մերձավոր և Միջին արևելքում, երբ Իրանում դադարեց ցարական Ռուսաստանի և կայսերական Գերմանիայի մրցակցությունը, երբ Իրանը հարմարավետ պլացդարմ էր դարձել

¹ Farl of Ronaldshay, The life of Lord Curzon, vol. III, p. 209, London, 1928.

Իրիսուսարդ սովետական իշխանության դեմ զինված նվաճողական ինտերվենցիա սանձազերծելու համար՝ նրա դերն ու նշանակությունն է՝ ավելի էր աճել: Իրանը մի սեպ էր, խրված բրիտանական տիրապետությունների մեջ: Ահա թե ինչու անգլիական իմպերիալիզմը այդքան եռանդուն ձեռնամուխ եղավ այդ սեպի վերացման, Իրանի վրա իր լիակատար տիրապետությունը հաստատելու գործին: «Իմպերիալիստները հաշտությունը կնքելուց անմիջապես հետո զբաղվեցին գաղութների բաժանքով. Անգլիան վերցրեց Պարսկաստանը...», — գրել է Վ. Ի. Լենինը 1919 թվականի հուլիսին¹:

Դեռևս առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ, չնայած Իրանի կառավարության կողմից հռչակված չեզոքության, երկրի տերիտորիան վերածվել էր պատերազմող կողմերի քաղաքական սուր պայքարի և ռազմական գործողությունների ասպարեզի, բրիտանական զինված ուժերն իրենց հսկողությունն էին հաստատել երկրի հարավային, հարավ-արևելյան, հարավ-արևմուտյան և կենտրոնական նահանգների մի մասի վրա: Անգլիական պրոպագանդան երեսպաշտորեն պնդում էր, որ դա արվում է իբր թե հանուն Իրանի շահերի պաշտպանության: Ոտնահարելով երկրի սովերենությունը, անտեսելով իրանական կառավարության բողոքները, Իրանի տերիտորիայում անգլիական գաղութարարները կազմակերպեցին զինվորական նոր ստորաբաժանումներ՝ «Հարավային պարսկական հրաձիգների կորպուսը», որի հրամանատարական կազմը բաղկացած էր բացառապես բրիտանական սպաններից: 1918 թ. սկզբին այդ կորպուսում արդեն կար 5000 զինվոր և սպա:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիայի հաղթանակը Ռուսաստանում, Սովետական Ռուսաստանի հրաժարվելը Իրանի ներքին գործերին միջամտելուց, ռուսական զորքերի դուրս բերումը Իրանից, որն ավարտվեց 1918 թ. գարնանը, անգլիական գաղութարարները համարեցին որպես հարմար պահամոռ իրանում իրենց ռազմական հսկողությունը հաստատելու համար: Իմպերիալիստական քաղաքականության շատագուցներից Միդլտոնը ուղղակի գրում է. «Զպետք է կարծել, որ Մեծ Բրիտանիան կհրաժարվեր օտոմանյան և ցարական կայսրությունների կործանման հետևանքով առաջացած հրապուրիչ հեռանկարներից»²: Իսկ որո՞նք

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 29, էջ 636—637:

² Middleton K. W. B. Britain and Russia, An Historical Essay, p. 125, London—New York, 1948.

գլխական զինված ուժերի գործողությունների դեմ, բայց ոչ մի գործնական քայլ չձեռնարկեց երկրի իրավունքները վերականգնելու, օտարերկրյա զորքերը դուրս բերելու գործում և ենթարկվեց իմպերիալիստների պահանջներին: Շուտով (1918 թ. օգոստոս) կազմվեց նոր կառավարություն՝ անգլիական գործակալ Վոստոլ էք-Դոլեի գլխավորությամբ, որը անգլիացիների կամակատարն էր:

1918 թվականի գարնանը անգլիական գաղութարարները ձեռնամուխ եղան իրենց պլանների իրագործմանը: Հյուսիս-արևմտյան Իրանից ցարական զորքերի հեռանալուց անմիջապես հետո նրանց տեղը գրավեց գեներալ Դենստերվիլի ջոկատը: Նրա առաջ խնդիր էր դրված գրավել Ռեշտը և Էնդելին, այնուհետև անցնել Անդրկովկաս՝ Բաքու և Թբիլիսի: Շարժվելով Բաղդադից, այն ընթացքով Քերմանշահ-Համադան—Ղազվին-Մենջիլ գծով: Մենջիլից հյուսիս հանդիպելով Քուշուկ խանի պարտիզանական ջոկատների դիմադրությանը նրան չհաջողվեց առաջ շարժվել: Շուտով Դենստերվիլն իր հսկողությունը հաստատեց օկուպացված շրջանների վրա:

Ոչ միայն Դենստերվիլը, այլև անգլիական բազմաթիվ պատմաբաններ, իրենց հիշողությունները հրատարակած անգլիական զինվորականներ Դենստերվիլի ջոկատի գործունեությունը պատճառաբանում են պատերազմական անհրաժեշտությամբ, «մոռանալով», որ պատերազմից հետո այդ ջոկատին փոխարինեցին այլ ստորաբաժանումներ, որոնք մի քանի տարի շարունակեցին Իրանի տերիտորիայի օկուպացումը: Իրանում անգլիական գաղութարարների ամբողջ հետագա քաղաքականությունը հերքում է գաղութականության պաշտպանների փաստարկները: Անգլիացիների խնդիրն այն չէր, որպեսզի Իրանը պաշտպանեին թուրքերից կամ գերմանացիներից, պահպանեին նրա պետական անկախությունը, այլ այն, որպեսզի, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելով երկրում գերմանա-թուրքական ազդեցության վերացման համար, նախադրյալներ ստեղծեին Իրանը դավթելու, այնտեղ իրենց տիրապետությունը հաստատելու և նրա հարմար ստրատեգիական դիրքը հակասովետական ինտերվենցիայի խնդիրներին ծառայեցնելու համար: Նիքոլսոնը խոստովանում է, որ բրիտանական զորքերի Իրանում գտնվելը այլ նպատակ չունեւ, բացի «չեզոք երկրում կարմիր Ռուսաստանի դեմ ճակատ ստեղծելուց»¹:

¹ Nicolson N., Curzon: The Last Phaze 1919—1925, London, 1937, p. 132.

1918 թ. վերջին իրանի բոլոր հիմնական կոմունիկացիաները և ստրատեգիական նշանակություն ունեցող կետերը գտնվում էին անգլիական ռազմական ուժերի ձեռքում:

Էնդելին վերածված էր անգլիական ինտերվենտների ռազմա-ծովային բաղադրի և պլանդարմ էր հանդիսանում Սովետական Ռուսաստանի դեմ թշնամական ռազմական գործողություններ շղթայագերծելու համար: Անգլիական թագավորական նավատորմի կապիտան Նորրիսի գլխավորած ռազմա-ծովային արշավախումբը, բաղկացած 1000 սպայից և ծովային հետևակից¹, զավթելով և ղինելով ռուսական առևտրական նավերը, ձեռնարկել էր Կասպից ծովում «անգլիական» ռազմա-ծովային նավատորմ ստեղծելու գործը: Շուտով «...Կասպից ծովի ջրերում պատմության մեջ առաջին անգամ երևացին թագավորական նավատորմի նավերը», — պարծենկոտ տոնով գրում է գաղութարար Մալեսոնը²: Դենստերվիլի խոստովանությամբ, անգլիական ինտերվենտների առաջին իսկ քայլերը Կասպից ծովի շրջանում ուղղված էին ոչ թե թուրքերի, այլ Սովետական Ռուսաստանի դեմ³: Անգլիական գաղութարարները հենվելով իրենց ղավթած Էնդելիի, Բաքվի, Պետրովսկի և Կրասնովոդսկի վրա, 1919 թ. սկզբին հսկողություն հաստատեցին այդ ծովի մեծ մասի վրա, բոլոր միջոցներով օգնելով Ռուսաստանի հակառակույցի ուժերին:

Այդ գործում հիմնական բազան իրանն էր: Սպառազինության և զինամթերքի տեղափոխումը կատարվում էր իրանի տերիտորիայով և հանձնվում սպիտակգլարդիականներին:

Անգլիական ռազմական իշխանությունները կազմակերպել էին գործակալների ու սուրհանդակների մի ամբողջ սիստեմ, որն ընդգրկել էր Համադանից մինչև Կասպից ծով ընկած տարածությունը: Նրանց հավաքագրած ջոկատները կոչվում էին ազգային-ազատագրական շարժման դեմ: Դրանք ոչ այլ ինչ էին, քան «անգլիական սպանների ղեկավարությամբ» գործող բանդաներ, խոստովանում է Դենստերվիլը⁴:

Վերջինիս ջոկատի Բաքու գնալուց հետո, նրան իրանում փոխարինելու եկան բրիտանական նոր «գորամասեր» «nonperforce» (Հյուսիս-պարսկական ուժեր) ընդհանուր անունով: Սկզբում դրանք

¹ Journal of the Central Asian Society, vol. X, part III, p. 217.

² „Fortnightly Review“, march, 1933, London.

³ Деястериэль, Английский империализм в Баку и Персии 1917—1918, Тифлис, 1925, стр. 206—207.

⁴ Դենստերվիլ, նշվ. աշխ., էջ 111:

ենթարկվում էին Միջազգային անգլիական զորքերի հրամանատար դեներալ Ուիլյամ Մարշալին, այնուհետև ստեղծվեց Հյուսիս-իրանական անգլիական զորքերի հատուկ հրամանատարություն՝ գեներալ Չամպայնի գլխավորությամբ։ Վերջինս այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1920 թ. հոկտեմբեր, երբ նրան փոխարինեց գեներալ Այրոնսայդը։

1920 թվականի սկզբին Հյուսիս-արևմտյան Իրանում արդեն բրիտանական զինված ուժերի խոշոր ստորաբաժանումներ կային։ Գաղութակալության առավել մոլի պաշտպանները պահանջում էին լուծելագրել բրիտանական զորամասերը Իրանում, հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները՝ աղգային-ազատագրական շարժումը, օպոզիցիոն տարրերի դիմադրությունը և հաստատել անգլիական տեր ու տնօրինություն այդ երկրում։ Անգլիական «Թայմս» թերթը մեկնաբանելով անգլիական պառլամենտում Չերչիլի հայտարարությունն այն մասին, որ Միջազգային անգլիական զորքերի թիվը 79500-ի է հասնում, իր դժգոհությունն էր հայտնում Իրանում անդրլիացիների հետապնդած նպատակների իրագործման համար այդ թվի չափազանց «փոքր» լինելու առթիվ։

Այն ժամանակ, երբ բրիտանական զորքերը օկուպացիոն ռեժիմ էին հաստատում Հյուսիս-արևմտյան նահանգներում, հարավում և կենտրոնական շրջաններում գեներալ Պերսի Սայքսը ամրապնդում էր «Հարավային պարսկական հրաձիգների կորպուսի» դիրքերը, ընդլայնում նրա թվական կազմը, ճնշում կաշկայների և իրանական այլ ցեղերի դիմադրությունը։ Կաշկայները Սոուլեթ էդ-Դուլեի գլխավորությամբ, սկսած 1918 թվականի մայիսից, վերսկսել էին իրենց զինված հարձակումները անգլիացիների վրա, սրբազան պատերազմ հայտարարելով նրանց դեմ։ 1918 թ. հոկտեմբերին բրիտանական կառավարության որոշմամբ նոր ուժեր ուղարկվեցին կաշկայների դեմ։ Վերջիններիս դիմադրությունը հաղթահարելուց հետո հարավային և կենտրոնական նահանգների վրա նույնպես հաստատվեց անգլիական զինված ուժերի հսկողությունը։ 1919 թվականի սկզբին Սայքսի կորպուսն արդեն վերածվել էր «Էֆեկ-տիվ ուժի»²։ Ինչ հազար զինվոր ունեցող այդ կորպուսն անգլիացիները համարում էին 1919 թվականի անգլո-պարսկական համաձայնագրով վերակազմվող իրանական բանակի հիմքը։

² «The Times», 22.V, 10.VI.1920.

² Temperly N. W. V. A history of the peace Conference of Paris, vol. VI, London, 1924, p. 210.

Անպիտակաւ ինտերվենտներն իրեց ռազմական հսկողութիւնը հաստատեցին նաև Հյուսիս-արևելյան նահանգների վրա: Ստեղծվեց արևելա-իրանական կոմունիկացիոն գիծը: Մեշհեդից Հյուսիս գտնված ըրիտսնական զորամասերը, ինչպես նաև Մեշհեդից մինչև Աշխաբադ ընկած ամբողջ շրջանը ենթարկվում էին 1918 թ. գարնանը խորասան եկած իեներալ Մալեսոնի «հատուկ հրամանատարությանը»: Իսկ Մեշհեդից հարավ սկսվում էր գեներալներ Դեյլի և Դիքսոնի լինվորական շրջանը¹: Այդ ամբողջ տերիտորիան բաժանված էր ենթաշրջանների (իրենց կենտրոններով, շտաբներով ու պահակակետերով) Տուրքեթում, Կահնում, Բիրջանգում, խորմակում, Զուլակում և Դոզդարում²: Մեշհեդը գաղութարարների գլխավոր հենակետն էր, կենտրոնական բազան: Այստեղ կառուցված էր լինվորական թաղամաս իր պահեստներով և զորանոցներով: Անպիտակաւ ինտերվենտները մտադիր էին այնքան հիմնավոր ամրանալ այստեղ, որ կառուցել էին բուդդայական «տաճարներ» իրենց հնդկական զորամասերի համար³: Հյուսիս-արևելյան Իրանում անպիտակաւ զորքերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 15000 մարդու, որից ութ հազարն անմիջականորեն մասնակցեց Թուրքմենստանում հակասովետական ինտերվենցիային⁴: Երկրի ամբողջ ներքին կյանքը ենթարկված էր օտարերկրյա ինտերվենտների շահերին:

«Անպիտակաւ ինտերվենտները գտնվում ոչ միայն ռազմական իշխանութիւնը, կառավարչին և ժանդարմական զորամասերը, այլև ամբողջ քաղաքացիական իշխանութիւնը: Բոլոր աքիմներին (նահանգապետներ), գավառային պետերին, ոստիկանական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին անմիջականորեն նշանակում էին անպիտակաւ ինտերվենտները, կամ, ծայրահեղ դեպքում, նրանց թուլութիւնով»:

* * *

1918 թվականի դեկտեմբերի 30-ին Մեծ Բրիտանիայի ռազմական կարիներտի Արևելյան կոմիտեն քննարկեց Իրանի ռազմական օկուպացիայի հարցը: Նիստում նախագահում էր արտաքին

¹ Dickson W. E. R. Brig. General, East Persia, a Backwater of the great war, London, 1924.

² Նույն տեղում, էջ 138:

³ Журнал „The nation“. 18.XII.1920, vol. XXVIII, № 12, p. 407, London.

⁴ Газета „Жизнь национальностей“, 15.VII.1919, „The Times“, 23.VI.1920.

⁵ «Жизнь национальностей», 1.X.1920.

գործերի մինիստր լորդ Քերզոնը։ Կոմիտեում առաջարկվեց իրանից դուրս բերել բրիտանական զորքերը։ Քերզոնը կտրականորեն հանդես եկավ նման տեսակետի դեմ, այն համարելով «բարոյազանց, անշնչան և կորստաբեր»¹։ Նա պնդեց բրիտանական զորամասերը թողնել իրանում մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ ռազմական օկուպացիային չի փոխարինել «կայուն և ավելի էժան համաձայնագիրը»²։ Քերզոնը հայտարարեց, որ Անգլիան իր վրա կվերցնի Պարսկաստանի վճռական, բայց լիբերալ խնամակալի դերը³։ Քերզոնի գաղութարարական դիրքորոշումը լրիվ պաշտպանություն գտավ անգլիական իմպերիալիզմի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ Չեմբեռլենի, Չերչիլի, Մոնտեգյուի, Բալֆուրի և այլոց կողմից։ Արևելյան կոմիտեն հավանություն տվեց իրանում Քերզոնի իմպերիալիստական քաղաքականությանը և նրան լիազորեց բանակցություններ սկսել իրանական կառավարության հետ Մեծ Բրիտանիայի համար շահավետ համաձայնագիր կնքելու շուրջը։

Այդ այն ժամանակ էր, երբ նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվում Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի բացման համար։ Քերզոնը առաջարկեց Փարիզի կոնֆերանսին դիմած իրանական պատվիրակությանը «անկեղծ խորհուրդ տալ՝ օգնություն փնտրել Անգլիայում»։ Մեծ Բրիտանիայի կառավարող շրջանները չէին ցանկանում իրանին թույլ տալ մասնակցել խաղաղության կոնֆերանսին, ձգտելով պահպանել իրենց հեգեմոն դիրքը այդ երկրում։ Պարզ է, որ կոնֆերանսին իրանի մասնակցության դեպքում, Անգլիան կկորցնեք այնտեղ իր դիրքերը պահպանելու այն հնարավորությունները, որոնք նա ուներ իրանում իր ցանկություններ հարցերը միայնակ տնօրինելու ժամանակ։

Այնուամենայնիվ, հակառակ անգլիացիների ցանկության, իրանական պատվիրակությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին Մոշավեր էլ-Մամալեբը՝ արտաքին գործերի մինիստր, Միրզա Հուսեյն Խան Ալան և ուրիշներ, Փարիզ ժամանեց 1919 թ. փետրվարին, հավակնելով մասնակցել խաղաղության բանակցություններին և հատուցում ստանալ պատերազմի տարիներին իրանի կրած վնասների դիմաց։ Պատվիրակությունը փորձում էր հիմնավորել «քաղաքական ինքնուրույնություն» ունենալու իրանի իրավունքը, կապիտուլյացիոն ռեժիմի վերացման և կոնֆերանսին իր մասնակցության անհրա-

1 Ռոնալդ Հյու, նշվ. աշխ., էջ 213։

2 Նիքոլսոն, նշվ. աշխ., էջ 132։

3 Նույն տեղում, էջ 133։

Ժեշտությունը: 1919 թվականի մարտին Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացվեց հատուկ հուշագիր, որտեղ կոնֆերանսի մասնակից պետությունների տառադրությունը հրավիրվում էր այն բանի վրա, որ կապիտուլյացիոն ռեժիմը ոտնահարում է երկրի սուվերենությունը, որ այն պետք է վերացվի: Իրանի պատվիրակները մեծ հույսեր էին կապում Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի հետ, չըմբռնելով, որ այն իմպերիալիստական պետությունների հավաք է և մտահոգված է ոչ թե ճշմարտ ժողովուրդներին անկախություն տալու հարցով, այլ աշխարհը հաղթողների ցանկությանը վերաբաժանելով: Այդ վերաբաժանմանը փորձեցին մասնակցել նաև... Իրանի ռեակցիոն կառավարողները: Վերոհիշյալ հուշագրում իրանական կառավարությունը համոզեա եկավ սովետական պետության նկատմամբ իմպերիալիստական, զավթողական հավակնություններով:

Իրանում ցարական Ռուսաստանի արտոնություններից Սովետական կառավարության հրաժարվելը իրանական կառավարող շրջանների կողմից ընդունվեց ոչ թե իբրև մեծահոգի քայլ, այլ որպես աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետության թուլության նշան: Այլ կերպ չի կարելի բացատրել այդ շրջանների ձգտումը մասնակից դառնալ քաղաքացիական կռիվներով ու հակասովետական ինտերվենցիայի դեմ պայքարով զբաղված սովետական պետությունը մասնատելու իմպերիալիստական պլանների իրականացմանը: Վերոհիշյալ հուշագրում պահանջվում էր իրանին հանձնել Անդրկովկասի կեսից ավելին, մասնավորապես, ամբողջ Ադրբեջանը՝ Բաքու քաղաքով, Հայաստանը՝ Երևանով, Նախիջևանը, Լեռնային Ղարաբաղը և այնուհետև Դաղստանի մի մասը Դերբենդ քաղաքով, Կրասնովոդսկը, Աշխաբադը, Մերվը, Խիվան և այլ քաղաքներ ու տերիտորիաներ: Այս բոլոր շրջանների տերիտորիան կազմում էր ավելի քան 570 հազար քառ. կմ²:

Իրանական ռեակցիոնիստների այդ ագրեսիվ պլանները չի կարելի դիտել այդ տերիտորիաների համար իմպերիալիստական խոշոր տերությունների միջև ժալալված պայքարից դուրս: Նշված տերիտորիաների զգալի մասը այդ ժամանակ կամ օկուպացված էր, կամ վերահսկվում էր անգլիացիների կողմից, և մրցակցող տերությունները, առաջին հերթին՝ ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան, չէին կարող անտարբեր վերաբերվել իրենց պարտնյորի «հաղողություններին»:

¹ Ա Ֆ շ ա ռ, նշվ. աշխ., էջ 56—57:

² «История дипломатии», т. III, стр. 33, М., 1945.

ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի կառավարող իմպերիալիստական շրջաններում չափազանց մեծ էր այն համոզումը, որ Սովետական Ռուսաստանը թույլ է, անկարող մինչև վերջ պաշտպանելու իր տերիտորիալ անձնուժանությունը և Անդլիայի չափից ավելի ուժեղանալու վախից, դիմում էին հակամիջոցների: Այնպես տր իրանական պատմիրակության վարքագիծը շատ բանով պայմանավորված էր ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի կառավարողների՝ ոչ բացահայտ, բայց շատ որոշակի օժանդակությամբ: Սակայն, ինչպես նիքոլսոնն է գրում, «...իրանական պատմիրակության պահանջն... այնքան ֆանտաստիկ էր, որ այսպես թե այնպես օտարում էր Ֆրանսիայի և Միացյալ Նահանգների համակրանքը»¹:

Իրանական պատմիրակությանը չսեցին Փարիզի կոնֆերանսում: Այդ առթիվ անգլիական «Դեյլի նյուս» թերթը գրել է. «Անգլիան ամբողջապես անդամալույծ արեց պարսկական միսիայի գործունեությունը Փարիզում»²: Անգլիական այլ թերթերում երևան եկան Իրանին «համակրող», նրան «ցավակցող» հոդվածներ, որոնցում նրանց հեղինակները Իրանի կառավարությանը խորհուրդ էին տալիս բոլոր իր պահանջներով ու հարցերով դիմել ուղղակի միայն Մեծ Բրիտանիայի կառավարությանը:

Երբ իրանական պատմիրակությունը դիմում էր Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին մասնակցելու համար, Թեհրանում, սկսած 1918 թվականի աշնանից, բանակցություններ էին տեղի ունենում անգլո-պարսկական համաձայնագիր կնքելու շուրջը: Անգլիական դեսպան Պերսի Քոքսը բրիտանական իմպերիալիզմի կամքն էր թելադրում Վոսուդ էդ-Դոլեի մարիոնետային կառավարությանը: Վոսուդ էդ-Դոլեն, որը հայտնի է որպես ռեակցիոներ և օտարերկրացիների կամակատար, ամեն կերպ նպաստում էր Իրանը բրիտանական տիրապետությանը ենթարկելու հակաազգային քաղաքականությանը: Նրա գլխավորած իրանական կառավարությունը, արտահայտելով կալվածատեր-հողատերերի, խոշոր կոմպրադորների և հոգևորականության հակաժողովրդական բռնկի շահերը, ամբողջ պետական ապարատը ենթարկել էր օտարերկրացիներին, տեռորիստական մեթոդներով իր ճանապարհից վերացնելով բոլոր հայրենասերներին, օպոզիցիոն բոլոր տարրերին:

1919 թվականի հոկտեմբերի համաձայնագիրն արդեն պատրաստ էր, բայց անգլիական կառավարությունը չէր ցանկանում հրապար-

¹ Նիքոլսոն, նշվ. աշխ., էջ 135:

² «Известия», 21.XI.1919, № 210.

րակել նրա և ոչ մի հատված, քանի դեռ Մերձավոր արևելքի հար-
ցերը քննարկվում էին Փարիզի կոնֆերանսում¹։ Նույնիսկ Փարի-
զում գտնված իրանական պատվիրակները չգիտեին Թեհրանի ան-
գլո-իրանական բանակցությունների մասին²։ Անգլիական գաղութարարներն ամեն կերպ ձգտում էին Իրանի փաստացի զավթումը «օրինականացնել» առանց իմպերիալիստական այլ պետություն-
ների միջամտության։ Նրանք, օգտագործելով իրենց տիրապետող
դիրքերը Իրանում և ռեակցիոն խմբերի օժանդակությունը, կաշառ-
քի և ռեպրեսիաների միջոցով իրանական կառավարությանը թե-
լադրեցին համաձայնագրի ստրկացուցիչ պայմանները³։ Անգլիա-
կան կառավարության անունից այն ստորագրեց Պերսի Քոքսը, իսկ
Իրանի կառավարության անունից՝ Վոսուդ էդ-Ղուին։

1919 թ. օգոստոսի 9-ի անգլո-պարսկական համաձայնագրի
անվանումը՝ «Պարսկաստանի առաջադիմությունը և բարօրությանը
կապաստելու համար բրիտանական օգնության մասին», նրա պրե-
սմբուլան և առաջին հոդվածը՝ «Պարսկաստանի բացարձակ ան-
կախությունը և ամբողջականությունը հարգելու մասին» միայն
խորամանկ, երեսպաշտական քող էին Իրանում անգլիական պրո-
տեկտորատ հաստատելու համար։

Բրիտանական իմպերիալիստների դեմագոգիան շատ ցայտուն
է արտահայտված Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրի տեղա-
կալ Սեսիլ Հարմսվորտի ճառում, որը նա արտասանել էր 1919 թ.
օգոստոսի 17-ին համաձայնության ստորագրման առթիվ։ «Նորին
գերազանցության քաղաքականությունը կայանում է նրանում,—
հայտարարել է նա,—որպեսզի օգնի Պարսկաստանին վերականգնը-
վելու ամուր հիմքերի վրա։ Կասկածի և ոչ մի փոքր հիմք չկա, որ
կառավարությունը (Անգլիայի—Ջ. Կ.) առաջարկել է կամ պարս-
կական կառավարությունը համաձայնվել է պրոտեկտորատի նման
ինչ-որ բան ստեղծել։ Պարսկական կառավարությունը դիմեց Մեծ
Բրիտանիային, որպես իր ամենաուժեղ և բարեկամաբար տրամա-
դրված հարևանին։ Եվ կառավարությունը (անգլիական—Ջ. Կ.)

¹ F a t e m i N. S., Dip'omatic History of Persia, 1917—1923, Anglo-Russian Power politic in Iran, New-York, 1952, p. 27.

² The Times, 5.VI.1920.

³ Great Britain Parliament Cmd. Command Papers, Persia № 1 (1919), Agreement Between Britanic Majesty's Government and the Persian Government, signed at Teheran; London, 1919.

կնահանջե՞ր իր տրադիցիոն քաղաքականությունից... , եթե հրաժար-
վիր արձագանքել այդ դիմումին¹ :

Անգլիական դիվանագիտությունը միայն խոսքով էր հարդում
փոքր և հետամնաց ժողովուրդների անկախությունը և տերիտորիալ
առձեռնմխելիությունը: Իրականում այդ տարիներին անգլիացի-
ները ողջ գործունեությունն իրանում երկրի պետական սովետներու-
թյան բացահայտ, կոպիտ խախտման, նրա ներքին գործերին
միջամտելու և միջազգային իրավունքի բոլոր նորմաները ոտնա-
հարկու աբսոլյուտություն էր: Անգլիացիներն իրանում իրենց պա-
հում էին այնպես, ինչպես գաղութներում. ամբողջ երկիրը ողողված
էր բրիտանական բանակի զորամասերով, առևտուրը, ֆինանսները
և երկրի ներքին կյանքի մյուս լծակները գտնվում էին նրանց ձեռ-
քում:

Վոսուղ էդ-Դուլեի կառավարությունն ամբողջապես կատարում
էր անգլիական գաղութարարների կամքը: Անգլո-պարսկական հա-
մաձայնագրի կնքման գործում նրա համախոհներն էին հայտնի
ոսկեցիները. կալվածատեր Նոսրետ էդ-Դուլեն (արքայազն Փիրուզ).
Ա. քյուր Միրզան, Սարեմ էդ-Դուլեն, Հեշմեթ էդ-Դուլեն և ուրիշներ,
որոնց «Թաշեհդոդ» թերթը բնութագրել է որպես իրենց երկրի պատիվն
ու անկախությունը օտարերկրյա տերերի շահերին համապատաս-
խա՞ն առուծախի առարկա դարձնելու մասնագիտությամբ զբաղվող
մարդկանց²: Սրանք անգլիացիներից ստացել էին 130.000 ֆունտ
ստեռլինգ կաշառք: Ջեյմս Բալֆուրն իր գրքում հաստատում է այդ
բանը: Նա գրում է, որ «ի լրացումն ռազմական ինտերվենցիայի,
բրիտանական կառավարությունը դիմում էր նպաստների և կաշառք-
ների լայն կիրառման, որոնք այս կամ այն առիթով տրվում էին
տարբեր մարդկանց»:

Անգլո-պարսկական համաձայնագրի ամբողջ ոգին խոսում է
այն մասին, թե իբր իրանը անկարող է ինքնուրույն կառավարել
իր գործերը և կարիք ունի «բարեբարների» խնամակալության և դե-
կավարության: Համաձայնագրի երկրորդ հոդվածով բրիտանական
կառավարությունը պարտավորվում էր իրան ուղարկել իր խոր-
հրդականներին, որոնք պետք է սպասարկեին իրանական պետա-
կան օրգաններին: Հետաքրքրական է, որ այդ «խորհրդականները»
նշանակվում էին իրանական կառավարության հաշվին, բայց, իրա-

¹ House of Commons, august 1919, vd. 119, p. 1916, մեջբերում էնք
Ֆաթեմի Գրքից, էջ 68:

² Ֆաթեմի, նշվ. աշխ., էջ 78:

կանում, ծառայելու էին Իրանում բրիտանական խմբերիալիզմի դիրքերն ամրապնդելու շահերին: Նրանց գործունեությունը ցույց տվեց, որ անգլիացիների գլխավոր նպատակն էր երկրի տնտեսությունը, քաղաքականությունը, ֆինանսները, բանակը ենթարկել իրենց պլաններին: Պատահական չէ, որ անգլիական կառավարությունը համաձայնագրի ստորագրումից հետո այդպես շտապում էր իրագործել նրա կետերը՝ չսպասելով, որպեսզի այն հաստատվեր մեշլիսի կողմից: «Խորհրդականներ» նշանակելու հարցում Անգլիայի հատուկ շահագրգռվածությունն աչքի էր զարնում նաև այն բանում, որ անգլիական կառավարությունը փոխառության տրամադրումը պայմանավորում էր «Խորհրդականների» կողմից իրենց պարտականությունների կատարման ստանձնումով:

Երրորդ հոդվածի համաձայն բրիտանական կառավարությունն Իրանի հաշվին տրամադրում էր սպաներ, զենք և սպառազինություն իրանական միատարր բանակ կազմավորելու համար: Այդ նպատակով ստեղծվում էր անդլո-իրանական զինվորական հանձնաժողով: Այսպիսով, անգլիացիները ձգտում էին Իրանում ստեղծել իրենց սպաներին ենթակա ռազմական միավորումներ, որոնք պետք է փաստորեն կատարեին գաղութարարների կամքը: Նշված հոդվածում ստեղծվող բանակի գլխավոր ֆունկցիաներից մեկը համարվում էր «կարգ ու կանոնի» ապահովումը երկրում, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ազգային-ազատագրական շարժման ճնշում: Այս միջոցառումների կենսագործման համար բրիտանական կառավարությունը տրամադրում էր փոխառություն: Այդ կապակցությամբ ստորագրվեց հատուկ պայմանագիր (կոնտրակտ): Անգլիան տարեկան 7%-ով, երեք նվազով և 20 տարի ժամկետով Իրանին տրամադրում էր 2000000 ֆունտ ստեռլինգ: Հատուկ տեղեկանքում նշվում էր, որ 1911 թ. մայիսի 3-ի անգլիական փոխառությունը (1250000 ֆունտ ստեռլինգ) Իրանը կարող էր մարել նոր փոխառությամբ, միևնույն՝ վաշխառուական պայմաններով:

Համաձայնագրի 5-րդ հոդվածում բրիտանական կառավարությունը խոստանում էր նպաստել իրանական կառավարության ջանքերին երկրի հաղորդակցության ճանապարհների զարգացման գործում: Դեմագոգիկ կերպով ընդգծելով իրենց պատրաստակամությունը «օգնության» հարցում, անգլիական կառավարողները հետապնդում էին բացառապես Անգլիայի շահերին համապատասխանող ռազմա-ստրատեգիական և առևտրական նպատակներ: Ըստ համաձայնագրի, կառուցվելիք ճանապարհները գտնվելու էին անգլիական ընկերությունների հսկողության տակ: Մաքսային նոր

սիստեմը, որը պետք է մշակվեր համաձայնագրի վեցերորդ հոդվածին համապատասխան, անգլիական կապիտալիստներին և առևտրականներին անսահմանափակ հնարավորություններ էր ընձեռելու իրենց ապրանքները Իրան ներմուծելու համար:

Համաձայնագրի բովանդակությունից հետևում է, որ ապագայում Իրանը չէր կարող որևէ ինքնուրույն արտաքին քաղաքական գործարք կատարել և այն կարծեցյալ անկախությունը, որ մինչև այդ պահանում էր Իրանը, գերույի էր վերածվում անգլիական իմպերիալիզմի ռազմա-դիվանագիտական հաղթանակով: Իրանական «Սեթարեկ Իրան» թերթը, անդրադառնալով Անգլո-պարսկական համաձայնագրին, դրել է, որ անգլիացիների նպատակն էր «...պարսկական ռազմական ուժը ենթարկել ոչ թե Բահրանի, այլ Լոնդոնի կառավարությանը: Լիովին պարզ է նաև, որ անգլիական մասնագետների առաջարկած երկաթուղային պլանը համապատասխանում է Անգլիայի տնտեսական և ստրատեգիական շահերին, և ոչ թե Պարսկաստանի բարօրությանը: Մաքսային դրույթների փոփոխությունն իրականացվեց Անգլիայի տնտեսության ազդեցության ամրապնդման և նրա առևտրի ընդլայնման նպատակով¹: Մի այլ համարում քննադատելով համաձայնագիրը, թերթը նշում էր, որ «պարսիկ ժողովուրդը տեսնում է աջակցության և գաղութային ախորժակների տարբերությունը»:

1919 թվականի օգոստոսի 9-ի Անգլո-պարսկական համաձայնագրի կնքման հետ մեկտեղ անգլիական դեսպան Պերսի Քոքսը երկու նոտա հղեց Իրանի կառավարությանը: Նրանից առաջինում ասված էր, որ համաձայնագրի հաստատման դեպքում, Անգլիան խոստանում էր աջակցել Իրանին երկու պետությունների միջև եղած պայմանագրերը վերանայելու, պատերազմի հետևանքով Իրանին հասցված վնասը հատուցելու և Իրանի սահմանները ճշտելու գործում: Երկրորդ նոտայում հաղորդվում էր, որ Անգլիան Իրանից հատուցում չի պահանջի այն գորքերը պահելու համար, որոնց Անգլիան ստիպված է ուղարկել Իրանի՝ իր շեզոքությունը պաշտպանելու համար վերջինիս անկարողության հետևանքով, և որ Իրանը պետք է հրաժարվի իրանական տերիտորիայում անգլիական գորքերի ներկայության պատճառած վնասների դիմաց հատուցում պահանջելուց: Այսպիսով, անգլիական գաղութարարները ոչ միայն փորձում էին օրինականացնել իրենց ռազմական ինտերվենցիան Իրանում, այլև այդ ուղղում էին անել Իրանի ժողովրդի հաշվին:

¹ ՏՃ՝ «Вестник НКВД», № 9—10, 15.XII.1921, стр. 163.

Պատահական չէ, որ անգլիական իմպերիալիստական շրջանները, պահպանողական ոեակցիոն թերթերը հրճվանքով դիմավորեցին Անգլո-պարսկական համաձայնագրի կնքումը: Լորդ Քերզոնը չափազանց գոհ էր իրանից: Համաձայնագրի կնքումը նա անվանեց «մեծ հաղթանակ», ավելորդ չհամարելով պարծենալ, թե «այդ ամենն արել եմ ես մենակ»¹:

Համաձայնագրի իսկական բնույթը քողարկելու և Մեծ Բրիտանիայի ու Իրանի միջև հաստատված «փոխըմբռնումը» ցուցադրելու նպատակով, Անգլիա հրավիրվեց իրանական շահ Ահմեդը: Նրան ուղեկցում էր արքայազն Փիրուզը: Անգլիական կառավարությունը ճոխ ընդունելություններ կազմակերպեց, որոնց ժամանակ գեմադոգիկ ճառերով հանդես եկան լորդ Քերզոնը և Մեծ Բրիտանիայի պետական այլ բարձրաստիճան գործիչներ²: Լոնդոնում անգլիական կառավարության ներկայացուցիչները և Իրանի արտաքին գործերի մինիստրը քննարկեցին համաձայնագիրը կենսագործելու կոնկրետ խնդիրները:

Միայն առաջին սոցիալիստական պետության կառավարությունը կտրականապես հանդես եկավ 1919 թ. օգոստոսի 9-ի անգլո-պարսկական՝ Իրանի համար ստրկացուցիչ համաձայնագրի դեմ: «Պարսկաստանի բանվորներին և գյուղացիներին» ուղղված սովետական կառավարության 1919 թ. օգոստոսի 30-ի դիմումի մեջ ասված էր. «օգտվելով իր համար նպաստավոր պահից անգլիական կապիտալը որոշել է վերջնականապես և անդառնալիորեն զավթել ամբողջ Պարսկաստանը: Պարսկաստանը դուրս է գցված անկախ երկրների թվից, պարսիկ ժողովուրդը հանված է ազատ ժողովուրդների թվից, նրա սեփական բռնակալները և ճնշողները փող են ստանում Անգլիայից և վերջնականապես վերածվում նրա կողմից վարձատրվող ծառաների: Նրանք մնում են պարսիկ ժողովրդի վզին և շարունակելու են նրան կեղեքել, բայց նրանք իրենք միայն գործակալներն ու ծառաներն են ավելի խոշոր համաշխարհային գիշատչի՝ անգլիական կապիտալի, որը քամում է պարսիկ դժբախտ աշխատավորների վերջին հյուսիսները»:

Այնուհետև դիմումի մեջ ամենայն հաստատականությամբ ընդգծվում էր. «Այս պահին, երբ հաղթանակը տոնող հաղթողը, անգլիական գիշատիչը, փորձում է պարսիկ ժողովրդի վիզը գցել վերջնական ստրկացման օղապարանը, Ռուսաստանյան ռեսպուբլի-

¹ Ռոնալդ շեյ, Նշվ. աշխ., էջ 217:

² «The Times», 19.IX.1919.

լիկալի սովետական բանվորա-գյուղացիական կառավարութիւնը հանդիսավոր կերպով հայտարարում է, որ չի ճանաչում անգլո-պարսկական պայմանագիրը, որն իրագործում է այդ ստրկացումը¹։

Ոչ թե ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան, ինչպես փորձում են հավատացնել մի շարք բուրժուական հեղինակներ, այլ սովետական պետութիւնը իսկական, ակտիվ պայքար ծավալեց իրանում անգլիական գաղութական պլանների դեմ, Անգլո-պարսկական համաձայնագիրը գնահատելով որպէս «թույլ երկրի նկատմամբ իմպերիալիստական բռնութեան օրինակ»²։

* * *

Վոսուղ էդ-Դոլեն ու նրա համախոհները բոլոր միջոցները գործադրում էին համաձայնագիրը մեղլիսի կողմից հաստատելու և անգլիական քաղաքականութեան հաջողութիւնն ապահովելու համար։ Նրանք տշ միայն շխտընդոտեցին իրանի տերիտորիան հակասովետական նպատակներով անգլիացիների կողմից օգտագործելուն, այլև առանձին դեպքերում ակտիվորեն պաշտպանում էին անգլիական գաղութաբարձրների գործողութիւնները։ Վոսուղ էդ-Դոլեի կառավարութիւնը և նրա դիվանագիտական ներկայացուցիչները Բաքվում, Նրեանում, Թբիլիսիում, Նախիջևանում և Միջին Ասիայի քաղաքներում ամեն կերպ օժանդակում էին անգլիական ինտերվենտներին Սովետական իշխանութեան և ռեուլուցիոն շարժումների դեմ պայքարելու գործում։ Այս տեսակետից հատկապէս աչքի էր ընկնում Անդրկովկասում իրանի ներկայացուցիչ, անգլիական գործակալ Սեիդ Ջիա էդ-Դինը, որն անգլիական փողերով հրատարակում էր ռեակցիոն «Ռաադ» թերթը (1920 թ.)։

Սովետական կառավարութեան փորձերը բարեկամական հարաբերութիւններ հաստատել իրանի հետ, ձախողվում էին իրանում անգլիական իշխանութիւնների և իրանական ռեակցիոնների կողմից։ Տակավիճ 1918 թ. մայիսին սովետական կառավարութիւնը բողոք հայտնեց իրանական կառավարութեանը, այն բանի համար, որ վերջինս շարունակում էր դիվանագիտական ձեռնարկութիւնները բոլոր լիազորութիւններից զուրկ Թեհրանում ցարա-

¹ «Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях», М., 1946, стр. 70—71.

² «Известия», 3.IX.1919.

կան դեպքանորդ էտտերի հետ: Արտաքին գործերի ժողկոմ Չիչերինի նոտայում ասված էր, որ էտտերի հետ ամեն մի հարաբերություն սովետական կառավարությունը կգիտի որպես սովետական ռեսպուբլիկայի թշնամիների պաշտպանություն Իրանի կառավարության կողմից¹:

Իրանի տիրող դասակարգերի թշնամությունը սովետական պետության նկատմամբ իր արտահայտությունը գտավ 1918 թ. նոյեմբերի 2-ին Թեհրանում սովետական միսիայի վրա կատարված հարձակման մեջ: Իրանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու սովետական կառավարության երկրորդ փորձն ավարտվեց նրանով, որ սովետական դեսպան Կոլոմիյցեյը և սովետական միսիայի աշխատողները 1919 թվականի հուլիսին գազանաբար սպանվեցին անդլիական զաղութարարների և Վոսուդ էդ-Դուլեի ուղղակի մասնակցությամբ: Հեաագայում անգլիական իմպերիալիստները փորձում էին ժխտել իրենց մասնակցությունը այդ զագրելի գործին²:

Ադրբեջանում և Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո Իրանում բուն դրին մուսավթականները և դաշնակները, որոնք ռուսական սպիտակդարդիականների հետ միասին շարունակեցին իրենց հակասովետական գործունեությունը: Մուսավթական հակառույտը սպաներ մի ջոկատով կենտրոնացել էին Թավրիզում: Հակասովետական թափփուկներին բոլոր միջոցներով օգնում էին սնդլիացիները: Այդ նրանք կազմակերպեցին (1920 թ. հուլիս-սեպտեմբեր) հակասովետական խմբերի հավաքներ Սեֆիդորում և Արդեբիլում, խնդիր դնելով հարձակման գործել Սովետական Ադրբեջանի տերիտորիայի վրա, կողոպտել, ավերել խաղաղ բնակիչներին ու ադրբեջանական գյուղերը³: Անգլիացիները հատկապես հենվում էին Ղարադաղի խան Ամիր Արշադի՝ իրենց հավատարիմ գործակալի և մուսավթական բանդիտ Հուսեյն Ռամազանովի վրա, որի առջև խնդիր էին դրել գրավել լեռքորսներ⁴: Թավրիզում հավաքված դաշնակների խորհրդատուն անգլիական հյուպատոս Բրիսթոուն էր, որը Իրանում դաշնակցական կառավարության նախկին ներկայացուցիչ Արդուսթինսկու հետ կազմակերպում էր «խմբապետների» հակասովետական գործունեու-

¹ «Бакинский рабочий», 15.V (2), 1918, № 88 (203).

² „The Times“, 21.VI.1920.

³ ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, д. 221, л. 91.

⁴ ЦГАКА, ф. 195, оп. 3, д. 1003, л. 30.

⁵ ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, д. 221, л. 217.

Յյունը, դործա՛լալներ էր ուղարկում Սովետական Հայաստան և Սովետական Ադրբեջան¹։

Իրանական իշխանությունները ոչ մի միջոց ձեռք չէին առնում հակասովետական գործողություններին վերջ դնելու ուղղությամբ, նույնիսկ Սովետական Ռուսաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի կառավարությունների բողոքներից հետո։ Ադրբեջանական ՍՍՌ Արտաօին գործերի ժողկոմատն իր բողոքի նոտայում նշում էր Իրանի տերիտորիայում կազմակերպված բազմաթիվ բաճառների ավազակային հարձակումները երկրի սահմանամերձ շրջանների վրա և պահանջում էր վերջ դնել թշնամական գործողություններին²։ Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմատը բողոքեց իրանական տերիտորիայից Սովետական Հայաստանի դեմ կատարված դաշնակցական զինված խմբերի գործողությունների դեմ և պահանջեց զինաթափել նրանց³։ Այս փաստերը վկայում են այն մասին, որ իրանական ռեակցիոն իշխանություններն իրենց անգլիական հովանավորողների հետ միասին վարում էին հակասովետական քաղաքականություն՝ սկզբում բացահայտ ռազմական ինտերվենցիայի և ապա բանդիտական հարձակումների ձևով։

Իրանական տիրող դասակարգերն ի դեմս անգլիացիների տեսնում էին այն ուժը, որը, նրանց կարծիքով կարող էր «կարգ ու կանոն» պահպանել երկրում և խեղդել ազգային-ազատագրական շարժումները։ «Պարսկական հողատերերի և ազնվականության գերակշռող մասը կողմ էին համաձայնագրին (խոսքը 1919 թ. համաձայնագրի մասին է—Ջ. Կ.), քանի որ Մեծ Բրիտանիայի օգնությամբ նրանք կարող էին հեռանկար ունենալ... իրենց սեփականության անվտանգության համար...»,—գրում է Իրանական Ադրբեջանում գյուղացիական ելույթների ճնշման ակտիվ մասնակից, անգլիական սպա Ֆորբս Լեյթը⁴։ Նրանց քաղաքական պարտիան՝ «Թեշքիլի»-ն ամբողջապես նվիրվել էր անգլիական քաղաքականությանը, հանգես գալով Անգլիայի հետ է՛լ ավելի սերտ հարաբերություններ հաստատելու օգտին։ Անգլիացիները ոչ միայն համագործակցում էին «Թեշքիլի» պարտիայի հետ, այլև ստեղծե-

¹ ՀՍՍՌ Պետ արխիվ, ֆ. 40/113, գ. 26, թ. 47, 48, 49։

² «Бакинский рабочий», 8.X.1921, № 204 (336)։

³ Годовой отчет НКВД к IX съезду Советов (1920—21), М., 1921։

⁴ Forbes-Leith F. A. C. Checkmate Fighting Tradition in Central Persia, London, 1917, p. 23.

ցին իրենց ամբողջական նվիրված քաղաքական և կրոնական կազմակերպություններ, որոնց նպատակն էր պրոպագանդել ամեն ինչ, ինչ անգլիական էր, նպաստել Անգլո-պարսկան համաձայնագրի իրագործմանը: Դրանցից հիշատակության արժանի են «Խոսեքըլ-յալե Իրան» (Իրանի անկախություն) պարտիան, որը անգլիացիների գործակալների ձեռքով կազմակերպվել էր 1919 թ. սկզբին: Այս կազմակերպությունն իր ադիտացիոն գործունեության մեջ առաջնորդվում էր այն դիրքորոշումով, որ Իրանի անկախության պահպանումը հնարավոր է միայն Անգլիայի հետ «համագործակցելու» միջոցով: «Ֆերգես-Ջաֆարի» կրոնական կազմակերպությունը, որ հիմնադրեց անգլիական գործակալ Սեյիդ Մուսլիմը, վարկավորվում էր անգլիացիների կողմից: Նրա պարագլուխը Վոսուղ էդ-Դուլեի մերձավորագույն խորհրդատուն էր և հրապարակայնորեն հանդես էր գալիս Անգլո-պարսկական համաձայնագրի պաշտպանությամբ¹:

Երկրում արգելված էր հակաանգլիական թերթերի և այլ հրատարակությունների լույս ընծայումը: Վոսուղ էդ-Դուլեի օրոք լույս էի տեսնում միայն «Իրան» և «Ռաադ» թերթերը, որոնցից առաջինը իրանական կառավարության պաշտոնաթերթն էր, իսկ երկրորդը անգլիական քաղաքականության հավատարիմ տրուբադուրը: Նրա կառավարությունը դաժանորեն պատժում էր նահանգների և շրջանների բոլոր այն կառավարիչներին, որոնք դժկամությամբ էին կատարում անգլիացիների կամքը, ձեռքակալում և հետապնդում էր իրանական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներին: Այդ նպատակով ստեղծված էին «Սև ձեռքի կոմիտեն» (Դեստե սիյաս) և «Թահմինաթ» գաղտնի ոստիկանությունը, որոնք տեղորի միջոցով վերացնում էին անգլիական քաղաքականության աչքի ընկնող հակառակորդներին²: Պատահական չէ, որ Վոսուղ էդ-Դուլեի կառավարությունը անվանում էին «տեղորի և բռնակալության» ռեժիմ³: Ռազմական բռնություն, տեղոր, դեմոկրատական տարրերի հետապնդում, անօրինականություններ, կամայականություններ, ժողովրդական զանգվածների ստրկական իրավազրկություն, կառավարության ղեկավարների երեսպաշտություն, կեղծիք ու կաշառա-

¹ Журнал «Мировое хозяйство и мировая политика», № 2, 1926, стр. 70.

² Персия—Обзор вооруженных сил с приложением очерка экономического и политического положения по данным к 1.VIII.1923, М., 1923, стр. 131. ՀՄՄՆ ՊԵՍ. արխիվ, ֆ. 40/113, գ. 79, ք. 74:

³ Ֆաթեմի, նշվ. աշխ., էջ 75:

կերություն՝ ահա թե ինչով էր բնորոշ Իրանը անգլիական ինտեր-վենցիայի շրջանում:

Սակայն զուր էին անգլիական իմպերիալիստների ու նրանց իրանական կամակատարների շանքերը. գաղութարարների բացահայտ զավթողական պլանները դատապարտված էին ձախողման: Արդեն 1920 թվականի հունիսին Լոնդոնի «Բալթաս»-ը ստիպված էր դրել. «Անգլիան բազմաթիվ սխալներ է արել Պարսկաստանում, բարձրամասերն վերաբերվելով պարսիկներին և լիովին արհամարհելով նրանց հասարակական կարծիքն ու տրամադրությունները: Դրա փոխարեն Անգլիան սերտ կոնտակտի մեջ մտավ ռեակցիոն տարրերի հետ և, հենվելով միայն նրանց վրա, ընդհանուր անվստահություն առաջ բերեց: Պարսիկները տեսնում էին, որ Անգլիան միայն իր շահերի բավարարման է ձգտում և բոլորովին չի մտածում Իրանի մասին: Անգլո-պարսկական համաձայնագիրը ատելի էր բոլորի համար և հենց սկզբից դատապարտված ձախողման: Այժմ, այդ ամենի հետևանքով անգլիացիներն այնտեղ չափազանց անպոպուլյար են և կորցրել են ամեն մի հեղինակություն»¹:

Հիրտովի, աղգային-աղատագրական շարժման շեշտակի ուժեղացման, սովետական իշխանության հաղթանակների, Ադրբեջանում սովետական կարգերի հաստատման հետևանքով անգլիական գաղութարարների վիճակը խիստ վատացավ: Արդեն 1920 թ. մայիսից սկսած հակաանգլիական ելույթները մասսայական դարձան: Հիմնական պահանջն էր իշխանությունից հեռացնել Վոսուղ էդ-Դոլեին, չեղյալ հայտարարել Անգլո-պարսկական համաձայնագիրը: «Դժգոհությունը Պարսկաստանում ինչպես շահի կառավարությունից, այնպես և Մեծ Բրիտանիայից վերջին ժամանակներս անընդհատ ուժեղանում է» — գրում էր «Պրավդա»-ն²: Անգլիական իմպերիալիստների առաջին խոշոր պարտությունը հղավ իրենց դրածո Վոսուղ էդ-Դոլեի կառավարության խայտառակ անկումը: Դրանից հետո արդեն անգլիացիների նպատակն էր Իրանում այնպիսի կառավարություն ստեղծել, որը շարունակեր նախկին քաղաքականությունը, բայց ավելի քողարկված ձևով: Հենց այդ ձրգտումն էր արտահայտում «Բալթաս»-ը գրելով, թե «այժմ պետք է ավելի ազգայնական կաբինետ, բայց որը ցանկանա պաշտպանել անգլո-պարսկական համաձայնագիրը»³:

¹ „The Times“, 16.VI.1920.

² «Правда», 4.VI.1920, № 119.

³ „The Times“. 28.VI.1920.

Սակայն որքան էլ անգլիական գաղութարարները ցանկանա-
լիքն Իրանում ունենալ իրենց լրիվ հրու հնազանդ կառավարություն,
գա արդեն անհնարին էր: Երկրում ստեղծված իրադրությունն այն-
պիսին էր, որ Մուշեր էդ-Դուլեի նոր կառավարությունը, հակաան-
գըլիական շարժման ճնշման տակ 1920 թ. հուլիսի 3-ին հայտա-
րարեց, որ դադարեցնում է Անգլո-պարսկական համաձայնագրի
հետ կապված գործողությունները, մինչև մեջլիսի գումարումը¹: Նա
անգլիական ղինվորական միսիայի ղեկավար գեներալ Դիքսոնին
առաջարկեց դադարեցնել իր գործունեությունը, մինչև որ մեջլի-
սը հավանություն չտա Անգլո-պարսկական համաձայնագրին²:
1920 թ. հուլիսի 25-ին Մուշեր էդ-Դուլեի կառավարությունը հայ-
տարարեց սովետական կառավարության հետ բանակցություններ
վարելու համար Մոսկվայում իր լիազոր ներկալացուցչի նշանակ-
ման մասին:

Անգլիական կառավարության բոլոր ջանքերը մեջլիսի միջո-
ցով հաստատելու համաձայնագիրը, խոչընդոտելու սովետա-իրա-
նական դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը և
բարեկամանը, ապարդյուն անցան: Այդ շրջանի ամենաանհաս-
կանալին այն համառությունն էր, — գրում է Բալֆուրը, — որ նկատ-
վում էր ռատիֆիկացիայի հարցում Ֆորեյն Օֆֆիսի աղմկոտ պա-
հանչների մեջ³: Անխաձեռնությունն այն ժամանակ արդեն բրի-
տանական կառավարության ձեռքում չէր, — գրում է Նիքոլսոնը: —
...Մեր պրեստիժը նվազում էր: Ռուսաստանը կողքին էր, անհաղ-
թահարելի և ապշեցուցիչ բարեկամական: Նա Պարսկաստանին
առաջարկեց իր օժանդակությունը, բոլոր կոնցեսիաների դադա-
րեցում և կապիտուլյացիաների վերացում: Այդ առաջարկությունն
ավելի հմայիչ էր, քան այն ամենը, ինչ կարող էր առաջադրել Լոն-
դոնը⁴: Բրիտանական գաղութարարներին պարզ դարձավ, որ
Անգլո-պարսկական համաձայնագիրն արդեն ամեռած է գործնա-
կան նպատակների համար և միայն կասկածանքի և թշնամության
հող է ծառայում անգլիացիների դեմ⁵: Դրա համար նրանք որոշե-
ցին հրաժարվել համաձայնագրից, փոխել տակտիկան, այլ միջոց-
ներով պահպանել իրենց դիրքերը Իրանում, խափանել 1921 թ.
Սովետա-իրանական պայմանագրի կնքումը: Այդ նպատակով կա-

¹ Նիքոլսոն, նշվ. աշխ., էջ 144:

² „The Times“, 17.VII.1920.

³ Balfour J. Recent Happenings in Persia, London, 1922, p. 132—133.

⁴ Նիքոլսոն, նշվ. աշխ., էջ 146:

⁵ Բալֆուր, նշվ. աշխ., էջ 233:

տարվեց 1921 թ. փետրվարի 21-ի հեղաշրջումը և իշխանության գլուխ անցած անգլիական թրծված գործակալ Սեյդ Ջիա էդ-Դինն իր դեմագոգիկ ծրագրային դեկլարացիայում հայտարարեց Անգլո-պարսկական համաձայնագրի չեղյալ համարելու մասին: Բայց հակառակ անգլիացիների բոլոր ջանքերին, 1921 թ. փետրվարի 26-ին Մոսկվայում կնքվեց Սովետա-իրանական պայմանագիրը՝ հիմնոված իրավահավասարության լենինյան սկզբունքների վրա: Դա առաջին պայմանագիրն էր, որ Իրանը կնքում էր մեծ տերության հետ, որպես իրավահավասար երկիր: Չխոսելով Իրանի համար այդ պայմանագրի կնքման հսկայական նշանակության մասին, ասենք միայն, որ այն որոշիչ դեր կատարեց Իրանում անգլիական իմպերիալիստների բացահայտ զավթողական քաղաքականության ձախողման գործում:

Մեծ Բրիտանիայի կառավարող շրջանները ստիպված էին խոստովանել, որ իրենց քաղաքականությունը խոշոր պարտություն է կրել: Խոսելով Իրանում անգլիական երեսնամյա քաղաքականության և այդ երկրում իր կատարած անձնական «աշխատանքի» մասին, լորդ Քերզոնը 1921 թ. հուլիսի 20-ին լորդերի պալատում արտասանած ճառում ողբում էր, որ «...այդ աշխատանքը և զոհաբերությունները նշանակալից չափով իզուր սխցան»: «Ես կուզեի,— ասաց նա,— ավելի վարդապետյն հաշվետվություն տալ Պարսկաստանի մասին կամ ավելի օպտիմիստական գնահատական՝ իրադրությանը, քանի ես ի վիճակի եմ տալու Պարսկաստանի մասին իմ բոլոր ճառերից, որոնք ես երբևիցե արտասանել եմ, իսկ դրանց թիվը մեծ է, այս ճառն արտասանում եմ ամենայն տխրությամբ»¹: «Թայմս»-ը Իրանում անգլիական քաղաքականությանը նվիրած՝ «Անգլիան Իրանում» խմբագրական հոդվածում լորդ Քերզոնի ճառի իմաստը գնահատեց որպես «Իրանում ամբողջ կայսերական քաղաքականության պարտության ընդունում»²:

Այսպիսով, Իրանի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական հակաիմպերիալիստական պայքարը հանուն ազգային անկախության, միջազգային ասպարեզում Սովետական Ռուսաստանի հեղինակության և նշանակության աճը, սովետական իշխանության հաստատումը Անդրկովկասում, ռևոլյուցիոն շարժումների ուժեղացումը Մերձավոր և Միջին արևելքի մյուս երկրներում (Աֆղանստան, Թուրքիա, Արաբական երկրներ, ինչպես նաև Հնդկաստան)

¹ Ռեյնալդս, հշվ. աշխ., էջ 233:

² The Times, 27 July, 1921.

և, վերջապես, Սովետա-իրանական պայմանագրի կնքումը պարտության մտանեցին Իրանում բացահայտ գաղութային տիրապետություն հաստատելու բրիտանական իմպերիալիստների պլանները: Անգլիական կառավարությունը ստիպված էր չեղյալ հայտարարել 1919 թ. Անդլո-պարսկական համաձայնագիրը, բրիտանական զորքերը դուրս բերել Իրանից: Հետագայում Անգլիան փոխեց իր իմպերիալիստական քաղաքականության մեթոդները, իրանական ռեակցիոն կառավարող շրջանների թույլտվությամբ պահպանեց տնտեսական և քաղաքական ուժեղ դիրքեր Իրանում, հսկայական վնաս հասցնելով իրանական ժողովրդի ազգային շահերին, նրա առաջադիմության գործին:

ДЖ. С. КИРАКОСЯН

ИЗ ИСТОРИИ АНГЛИЙСКОЙ ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ИРАНЕ (1918—1921)

Резюме

Используя в основном источники и исследования на английском языке, автор показывает, что английская интервенция в Иране (1918—1921) явилась грубым нарушением национальной независимости иранского народа и его государственного суверенитета, попыткой превратить Иран в британскую колонию. Социалистическая революция в России и последовавший затем отказ молодой Советской республики от прежней политики царизма, от всякого вмешательства во внутренние дела Ирана и вывод русских войск были восприняты английскими колонизаторами как удобный момент для установления своего полного господства над Ираном. Британский империализм использовал Иран как военно-стратегический плацдарм для организации антисоветской вооруженной интервенции и враждебных действий против советских республик. Военно-полицейский режим, установленный английскими оккупантами и правительством Восуг-Эд-Доуле, был направлен на подавление антианглийского, национально-освободительного движения в стране. Опираясь на свои позиции в Иране и поддержку иранских реакционных кругов, английские

колонизаторы навязали Ирану кабальные условия Англо-персидского соглашения 1919 г. Подписанием этого соглашения Англия намеревалась придать юридическую форму своему бесконтрольному политическому, военному и экономическому господству над Ираном. Только молодое Советское государство протянуло руку дружбы и бескорыстной помощи народам Ирана. Ярким проявлением этой политики явился советско-иранский договор 1921 г., основанный на принципах уважения суверенитета и национальной независимости Ирана.

Национально-освободительная борьба народов Ирана, а также других народов стран Ближнего и Среднего Востока, рост авторитета Советской России, заключение советско-иранского равноправного договора привели к провалу империалистических планов Англии, рассчитанных на закабаление Ирана.